

ARTIKEL – REFLECTIES OP *GOD IN NEDERLAND 1966-2024*

Bruin of paars

Een reactie op Peter van Rooden

Fred van Lieburg*

Abstract

This essay responds to Peter van Rooden's critical review of the report *God in the Netherlands 1966-2024* in this journal. Besides minor criticisms of the scope and methodology of the study (the research was limited to Christianity, as in all previous editions, and the authors' commentaries were primarily intended to be informative, leaving interpretation and further research to specialists), Van Rooden criticizes the report's characterization of Dutch 'civil religion' as a serious error. The use of this concept — which he associates with right-wing extremism — without examining Muslims 'stinks of a brown sewer'. Because he emphasizes he is giving a political judgement of a scholarly work for the first time in his academic career, this response brings back to mind Van Rooden's own interpretation of the so-called 'purple unity' of the Dutch religious regime, magnifying non-Christian liberalism while neglecting Islam and orthodox Protestantism (Van Rooden 1996). The critic falls on his own sword.

Keywords: Dutch Christianity, civil religion, right extremism, religious history, historical fallacy

'Vreselijk is het te vallen in de handen van een levende godgeleerde.' Met deze toespeling op een Bijbeltekst (Hebreeën 10 vers 31) in de klassieke Statenvertaling reageerde de hoogleraar Leo Noordegraaf in 1989 op een vernietigende recensie in de *NRC* van een boek over pestepidemieën in de zeventiende eeuw. De kritiek

* Fred van Lieburg studeerde maatschappijgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam en is hoogleraar religiegeschiedenis aan de Vrije Universiteit Amsterdam. Als directeur van het HDC Centre for Religious History organiseerde hij de presentatie van het onderzoek *God in Nederland 1966-2024* op 25 april 2025.

was niet mals, evenmin onterecht, maar ook zo onevenwichtig en ongezouten dat de recensie als zodanig een nare smaak naliet in het academisch wereldje.

De recensent was de toen jonge doctor Peter van Rooden, die als gedoodverfd professor kerkgeschiedenis het ene na het andere boek in de *NRC* besprak. Hij had theologie gestudeerd om predikant te worden, maar onder invloed van de godsdienstwijsbegeerte zijn geloof verloren (Snel en Oevermans 2010). Dat hij klaar was voor een glansrijke loopbaan in de wetenschap bleek uit het proefschrift waarop hij met lof promoveerde en de reeks artikelen die daarna in diverse tijdschriften volgden over kernproblemen uit de Nederlandse religiegeschiedenis. De artikelen verschenen in 1996 in gebundelde vorm en boden een baanbrekende agenda voor toekomstig onderzoek (Van Rooden 1996).¹ Aan de uitvoering van dat programma is de pionier zelf helaas niet toegekomen. Een in 2008 aangekondigde heruitgave van de bundel, aangevuld met een uiterst belangrijk artikel over recente religieuze veranderingen in Nederland (Van Rooden 2004), is nooit verschenen. Het boek is wel als must-read opgenomen in de Digitale Bibliotheek der Nederlandse Letteren.

Met dit trackrecord was er alle aanleiding om Peter van Rooden decennia later uit te nodigen om een wetenschappelijk commentaar te geven op de nieuwe editie van *God in Nederland* (Kregting, Van Lieburg en Vermeer 2025). Theoloog noemt hij zich al lang niet meer; hij presenteert zich het liefst als historicus onder religiewetenschappers. Rustend op zijn lauweren, nam hij het verzoek om een voordracht bij de presentatiebijeenkomst aan. Dat hij er serieus werk van heeft gemaakt, blijkt uit de tekst die hij aan de VU heeft uitgesproken en in bewerkte vorm beschikbaar heeft gesteld voor publicatie in dit themanummer.

Een reactie op deze reflectie zou helemaal niet nodig zijn als de referent niet meer had meegegeven dan kritische kanttekeningen van conceptuele en methodologische aard bij het onderzoek over *God in Nederland 1966-2024*. Maar Van Rooden is nogal uitgevaren over het morele gehalte en de politieke implicaties van het geleverde commentaar bij de empirische resultaten. De daarin voorkomende typering van het algemene religieuze regime als *civil religion*, door hem geassocieerd met rechts-extremisme, riekt naar een 'bruin riool'. Daarmee daagt hij ons uit tot een poging deze buitensporige beeldvorming nadrukkelijk uit de wereld te helpen. Voor zichzelf maakt Van Rooden zijn kritiek belangrijk door op te biechten dat hij voor het eerst in zijn wetenschappelijke leven 'een politiek oordeel' meent te moeten vellen over een wetenschappelijk werk. De hierboven gereleveerde lange staat van dienst als recensent zet het gewicht van deze primeur in het gepaste perspectief.

Om Van Roodens eigen beleving van een normatief novum op waarde te schatten, is het zinvol zijn *magnum opus* uit 1996 erbij te betrekken. In dat boek schetste hij de verhouding tussen godsdienst en samenleving in de Nederlandse geschiedenis als een opeenvolging van politiek-religieuze regimes: de publieke kerk (1570-1780), het protestantse vaderland (1780-1880) en de verzuilde samenleving (1880-1990). Daarna kwam 'de terugkeer van de eenheid' (Van Rooden 1996, 42) door de verdwijning van confessionele grenzen in kerken, zuilen en de samenleving. 'Binnen één generatie is de natie weer de hoogste morele gemeenschap voor de Nederlanders geworden,' aldus Van Rooden (1996, 44). Als toonbeeld hiervan zag hij het in 1994 aangetreden paarse kabinet van socialisten en liberalen, ook al maakten christendemocraten hiervan geen deel uit (Van Rooden 1996, 45): 'Als er al behoefte is aan een ideologische tegenstander, dan krijgt de zogenaamd fundamentalistische islam de rol toebedeeld die het rooms-katholicisme in de eerste helft van de negentiende eeuw moest spelen.'

Van Rooden zag in dat zelfgenoegzame tijdvak – in 2002 ruw verstoord door de 'Fortuynrevolte' – geen vuiltje aan de lucht. Inmiddels weten we wat de geleerde typering van een paarse eenheid feitelijk waard was. 'Eenheid' is niet de duiding die spontaan opkomt als het gaat over het religieuze regime van de afgelopen decennia. Wat dat betreft is het jammer dat we niet weten of Van Rooden zijn paragraaf over de teruggekeerde eenheid uit 1996 zou hebben herschreven als hij zijn in 2008 beloofde herziening had waargemaakt. Wel vernemen we in zijn commentaar op *God in Nederland 1966-2024* hoe hij er nu over denkt. Van Rooden is inmiddels zo wakker geschud door de opkomst van radicaal-rechtse, quasi-christelijke en anti-islamitische stromingen, dat hij zich ergert aan de conclusie uit het onderzoek dat religie geen bron van verdeeldheid in de Nederlandse samenleving is.

Of die conclusie terecht is, kan uiteraard onderwerp van discussie of falsificatie zijn, zo goed als de bewering over de 'paarse eenheid' dat altijd is geweest. Opmerkelijk is dat empirische onderzoeken naar de 'staat van Nederland' wel vaker uitkomen op waarnemingen die in het licht van wat ons in de politieke arena en op sociale media wordt voorgeschoteld als paradoxaal bestempeld kunnen worden. Te denken valt aan de telkens terugkerende onderzoeken naar de tevredenheid, het geefgedrag en de welvaartsverdeling onder Nederlanders. Ze wijzen er stevast op dat het met de polarisatie waar iedereen over klaagt in het dagelijks leven wel meevalt (Duyvendak 2025).

Hiermee hebben we de eerste van Van Roodens drie wetenschappelijke verwijten aan de samenstellers van *God in Nederland 1966-2024* bij de kop gehad. Als tweede probleem benoemt hij 'het gebrek aan reflectie door de auteurs over hun gegevens'. Enerzijds speelt hier een kwestie van 'simpele bronnenkritiek', zoals een historicus

of sociaal-wetenschapper het betaamt de betrouwbaarheid van zijn gegevens te controleren, anderzijds een noodzaak van 'politiek gevoel' om gegevens in de juiste maatschappelijke context te plaatsen. Als minder katholieken zeggen dat God een persoon is dan dat er katholieken geloven dat Jezus de Zoon van God is, dan verlangt Van Rooden een analyse van de samenhang in hun godsbeeld. Als vier op de vijf Nederlanders (niet per se ouders van schoolgaande kinderen) voor religieus onderwijs zijn, dan wil hij weten waarom maar drie op de vijf hun kinderen naar confessionele basisscholen stuurt. Wat het onderzoek meldt over deelname aan kerkelijke rituelen wil Van Rooden vergeleken zien met (even poreuze) statistieken van de Rooms-Katholieke Kerk. En als respondenten aangeven dat zij geen bezwaar hebben tegen religieuze kleding, had hij willen lezen dat het (volgens hem) eigenlijk over hoofddoeken van islamitische meisjes ging.

Ja, Van Rooden weet doorgaans zonder veel twijfel of omhaal van woorden hoe je gegevens moet interpreteren. Als vijf dochters bij de uitvaartmis van hun vader niet meedoen aan de communie, kent hij hun harten omdat één van hen zijn buurvrouw is. Als vier studentes in zijn collegezaal met kristallen bollen in de weer zijn, doorgrondt hij hun motieven omdat hij hen 'uiteraard' ondervraagd heeft. Vanuit zo'n grondhouding is het inderdaad maar armoedig als verslaggevers van een enquête alleen maar materiaal aanbieden voor verder onderzoek, zonder elk aspect te voorzien van een uitgebreide analyse of een vracht voetnoten.

In de derde plaats breekt Van Rooden de staf over de reflectie die het onderzoek uiteindelijk toch wel meegeeft op het algemene resultaat. Dan gaat het over het vermoeden dat voor veel Nederlanders het christendom een *civil religion* is die de culturele identiteit van de samenleving symboliseert. Nu stelt Van Rooden ons zonder verdere toelichting gerust dat dit volgens hem 'zeer waarschijnlijk terecht' is, maar wil hij wel graag opgemerkt hebben dat dit inzicht 'niet nieuw is'. Nee, hij heeft zelf lang geleden deze term gebruikt als etiket voor de publieke religiositeit in Nederland tijdens de achttiende eeuw (Van Rooden 1992). Daarbij ontbrak destijds elke reflectie over de beperktheid van die protestantse *civil religion* – die de uitsluiting betekende van rooms-katholieken, joden en, als ze al in ons land woonden, moslims. Zoals gezegd interpreteerde de historicus de nationale burgergodsdienst van zijn eigen tijd als 'paarse eenheid' (Van Rooden 1996). Deze niet-christelijk gestempelde consensus was volgens hem hoogstens onverdraagzaam jegens moslimfundamentalisten (Van Rooden 1996, 45). Maar nu het over het politiek-religieuze klimaat van 2024 gaat, opent de vermeende uitsluiting van alle moslims ineens een 'bruin riool'.

Hier belanden we dan ten slotte bij het kardinale punt waarom Van Rooden zich groen en geel geërgerd heeft: 'Wat mij als burger geschokt heeft, is het ontbreken

van de islam in Nederland in dit rapport.’ Hij spreekt van een ‘ernstige politieke fout’ en een ‘ernstig gebrek aan politiek besef’. Tja, het onderzoek *God in Nederland* beperkt zich in alle zes edities sinds 1966 tot het christendom in Nederland. Ook bij de eerste editie was 33% van de bevolking niet-christelijk en werden joden, moslims, boeddhisten en hindoes niet in het onderzoek meegenomen. In 2024 is dat percentage aanmerkelijk hoger, maar is de afbakening van de onderzochte groep niet aangepast. De initiatiefnemers hebben betwijfeld of de vijfde herhaling van het oorspronkelijke onderzoek nog wel de moeite waard was. Er is ook overwogen de beperking tot ‘christelijk Nederland’ te vermelden in de ondertitel van het boek, om misverstanden bij voorbaat uit te sluiten. Uiteindelijk is de toelichting op al dit soort praktische keuzes in het boek zelf voldoende geacht.

Het niet ingaan op de vele niet-christelijke varianten van godsdienst en spiritualiteit heeft werkelijk niets te maken met uitsluiting van moslims in het onderzoek. Evenzo mag de reflectie over het functioneren van een ‘burgerlijke religie’ in de huidige Nederlandse samenleving niet opgevat worden als een naïeve negatie van extreemrechtse connotaties bij dit vrij gangbare begrip. Deze insinuatie is te zot voor woorden. Alles wat Van Rooden suggereert over de zelfgenoegzaamheid van de auteurs van *God in Nederland*, slaat als een boemerang terug op zijn *Religieuze regimes*. Wat hij nu bruin noemt, was toen paars.

Over de vragen, antwoorden, tabellen, analyses en hypotheses in het onderzoek *God in Nederland 1966-2024* is uiteraard van alles op te merken. De auteurs waren uit op flinke feedback toen ze Mirella Klomp en Peter van Rooden uitnodigden om al bij de lancering opbouwend commentaar te leveren. Eerstgenoemde heeft als hoogleraar praktische theologie dan ook een paar harde noten gekraakt. Laatstgenoemde heeft de theoloog in zichzelf al lang tot zwijgen gebracht, maar de stem van de dominee alsnog laten horen. ‘Ik krijg de indruk dat Van Rooden met zijn boek, en inzonderheid met de soms krasse en provocerende uitspraken die er in voorkomen, een kritische discussie heeft willen uitlokken,’ verzuchtte zijn Leidse leermeester in 1997 als recensent van *Religieuze regimes* (Van den Berg 1997). Laten we het daar na dertig jaar ook voor de recensent van *God in Nederland* maar op houden.

Noten

- 1 Lees mijn persoonlijke bewondering voor dit werk in Van Lieburg (2012).

Literatuur

- Duyvendak, Jan Willem. 2025. *Spookkloven. Waarom Nederland minder gepolariseerd is dan we denken*. Thomas Rap.
- Kregting, Joris, Fred van Lieburg en Paul Vermeer. 2025. *God in Nederland 1966-2024*. HDC Centre for Religious History, Vrije Universiteit Amsterdam.
- Noordegraaf, Leo. 1989. "Reactie op Van Rooden." *NRC*, 14 januari 1989.
- Snel, Johan, en Herman Oevermans. 2010. "'Geen rebellie, geen opstand, geen bevrijding. Just drifting.' Historicus Peter van Rooden over het sterven van het Nederlandse christendom." *Wapenveld* 60 (2): 16-24.
- Van den Berg, Jan. 1997. "Boekbespreking." *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 77: 110-14.
- Van Lieburg, Fred. 2012. "Profiel." *Tijdschrift voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 15: 60-61.
- Van Rooden, Peter. 1992. "Dissenters en bededagen. Civil religion ten tijde van de Republiek." *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 107: 703-12.
- Van Rooden, Peter. 1996. *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990*. Prometheus.
- Van Rooden, Peter. 2004. "Oral history en het vreemde sterven van het Nederlandse christendom." *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 119: 524-51.